

به نام خدا

تاریخ تحلیلی صدر اسلام

تدوین: جابر حجتی رزگی

فصل اول

مباحث مقدماتی تاریخ

معنای لغوی تاریخ:

تعیین و شناساندن وقت است و از مادهٔ اَرخ یا ورخ گرفته شده.

تعریف اصطلاحی:

تاریخ مجموعه‌ای از اطلاعات درباره تأثیر و تأثر انسان است و به طور طبیعی اموری چون هدایت، گمراهی، سازندگی، ویرانگری، رفتارهای عادلانه و ستمگرانه‌اش را شامل می‌شود...

شهید مطهری (ره) تاریخ را به دو بخش نقلی و علمی تقسیم می‌کند:

تاریخ نقلی: علم به وقایع و حوادث سپری شده و آگاهی از اوضاع و احوال گذشتگان است.

تاریخ علمی: مطالعه، بررسی و تحلیل وقایع گذشته و استنباط قواعد و سنت‌های حاکم بر زندگی گذشتگان است.

علمیت، اعتبار و فایده تاریخ:

(۱) می‌دانیم که هر حادثه مولود علت یا علت‌های پیش از خود است. بنابراین زندگی ملت‌ها مانند رشته‌ای دراز است و مجموعه انسان‌های یک عصر تنها یکی از مهره‌های این رشته به شمار می‌آید. پس زندگی مردم یک عصر در هر کشور از زندگی گذشتگان و آیندگان جدا نیست و برای یافتن علت حوادث نامطلوب و رویارویی با آنها باید به تحقیق در گذشته ملت‌ها پرداخت.

(۲) علاوه بر این، انسان علاقه دارد از خود و دیگران آگاهی کسب کند، علل و انگیزه ظهور و سقوط تمدن‌ها را بشناسد، حق را از باطل تمیز دهد و با راه تکامل و نیکبختی دنیوی و اخروی خود آشنا شود.

(۳) خداوند متعال نیز در بیشتر سوره‌های قرآن سرگذشت پیامبران و ملت‌های گذشته را بیان کرده و به پیامبر هم فرمان می‌دهد که در راه اعتلای کلمه توحید و رستگاری و هدایت بندگان از تاریخ استفاده کند و روزهای مقدس خداوند (ایام الله) را به یادشان آورد.

علل بدبینی به تاریخ:

- ۱- اثبات دانش بودن تاریخ به آسانی میسر نیست.
- ۲- ارزیابی دقیق علل رفتارها، روابط علّی و معلولی آنها دشوار و تجربه ناپذیر است.
- ۳- غرض‌ها و تعصب‌ها و اهتمام خودکامگان و سیاست‌مداران به تدوین تاریخ.

جواب محققان:

اولاً ماهیت برخی از وقایع به گونه‌ای است که امکان تحریف و دروغ در آنها را ه ندارد. ثانیاً نمی‌شود همه افراد بشر را به سودجویی و دروغ‌پردازی در ثبت و نقل وقایع متهم کرد. ثالثاً می‌توان با توجه به شاخص‌هایی که برای مطالعه تاریخ وجود دارد درستی و نادرستی بسیاری از نقل‌ها و تحلیل‌ها را پیدا کرد.

توجه قرآن و نهج البلاغه به تاریخ:

از نظر قرآن کریم هم تاریخ نقلی، هم تاریخ تحلیلی و هم فلسفه تاریخ مهم است. اسامی بعضی از سوره‌های قرآن یا نام شخصیت‌های بزرگ تاریخ است و یا از اصطلاحات و موضوعاتی است که به پدیده‌های تاریخی عظیمی اشاره دارند.

آموزه‌های نهج البلاغه نیز همگام با قرآن گزیده‌ای است از تاریخ تمدن گذشته بشری، تصویری از مسائل سیاسی و اجتماعی عصر خود و پند و عبرتی است برای آیندگان.

فلسفه تاریخ، سنن و عوامل محرک آن

فلسفه تاریخ عهده‌دار بررسی حقیقت و علت وجودی تحولات تاریخ بشر، کشف سنن حاکم بر آنها، تعیین منازل برجسته حرکت تاریخ، تبیین روش‌های پژوهش تاریخ و همچنین ارزیابی دستاورد این پدیده‌هاست.

این حقیقت که صحنه تاریخ، چون دیگر صحنه‌های جهان، به وسیله قوانین و سنن مربوط به خود آباد و سرسبز است، در قرآن کریم به روشنی بیان گردیده است:

آیاتی که از مرگ و زندگی جوامع، فراگیر بودن کیفر این جهانی و نابودی جامعه‌ها و امت‌ها بر اثر طرد پیامبران پرده بر می‌دارد، نظریه «قانونمندی تاریخ» را مطرح می‌کند. آیاتی که درباره سنت‌های ملل پیشین و استثناپذیری آن، پیوند زیربناها و روبناها، مبارزه پیامبران با رفاه‌طلبان نازپرور، رابطه چیرگی ستم و نابودی جامعه، ارتباط اجرای اوامر الهی و فراوانی برکات و تولید سخن می‌گوید، هر یک به روشی مصداق سنت‌های تاریخ را بیان می‌کند. آیات دیگری انسان را تشویق می‌کند تا با در گردش در جهان و مطالعه سرگذشت ملت‌ها، راز سعادت و انحطاط را کشف و ساز و کار حرکت به سوی آینده را خردمندانه تدبیر و تنظیم کند.

این‌ها همه نشان می‌دهد که از نظر قرآن وقتی در هر جا فساد به اوج رسد باید انتظار فاجعه داشت؛ یا وقتی رفاه و فراوانی روزی و امنیت سیاسی، راه به کفران و تضییع نعمت باز کرد، باید منتظر تنگی معیشت و ناامنی و ترس بود.

اهمیت و ارزش تاریخ اسلام

آگاهی از تاریخ اسلام و بارور نگاه داشتن این میراث فرهنگی در پیروزی انقلاب جهانی اسلام، اثری بنیادین دارد. تلاش دولت‌های استکباری در جهت تغییر خط، زبان و آداب و رسوم ملل مسلمان، برای از بین بردن همین حافظه تاریخی و خودآگاهی مسلمانان بوده است. زیرا یادآوری روزهای عظمت و قدرت، مسلمانان زیر سلطه و تحقیر شده را از نیرو و امید برخوردار می‌سازد و مکتب شعب ابوطالب و مقاومت حضرت محمد در آغاز نهضت، به حرکت‌های اصلاحی و رهایی‌بخش، درس ایستادگی و نهراسیدن از توطئه‌ها و محاصره‌ها می‌دهد. و علاوه بر آن، از آنجا که سرنوشت مردم مسلمان ایران با سرنوشت و فرهنگ این آب و خاک گره خورده و اسلام و ارزش‌های دینی مبنا و رمز ماندگاری فرهنگ این ملت و سرزمین شمرده می‌شود، وظیفه ملی ماست که از پیشینه آنچه سرنوشت ملی و میهنی ما بر آن استوار است، آگاهی یابیم.

تاریخ‌نگاری و اهتمام مسلمانان به آن

تاریخ‌نگاری در اسلام با جستجو، گردآوری و نقل اخبار و روایاتی دربارهٔ رویدادهای خاص، که تا آن زمان سینه به سینه نقل می‌شد، آغاز گردید. به تدریج دانشی مدون شکل گرفت، مورخ مسلمان می‌کوشید تا اخبار را با نقد و ارزیابی و تحقیق صلاحیت راویان آن، بپذیرد؛ به طوری که بعدها «علم رجال» و «فن جرح و تعدیل» در شمار ابزارهای اصلی او قرار گرفت.

از آنجا که شخصیت پیامبر خدا (ص) و زندگی پربار آن حضرت الگوی همهٔ مسلمانان بود، تاریخ‌نگاران مؤمن کار خود را با ثبت سیرهٔ نبوی و امور مربوط به نبردهای وی آغاز کردند. سپس تاریخ عمومی نگارش یافت و به تدریج در علم تاریخ و فلسفه آن کتاب‌هایی نوشته شد.

مکتب تاریخ‌نگاری چیست و مکاتب معروف تاریخ‌نگاری اسلام کدامند؟

شاید بتوان مجموع اندیشه‌های یک استاد که در جمعی نفوذ یافته و تبعیت می‌شود یا شیوه خاص یا نظریه مشترکی را که گروهی از فلاسفه، اندیشمندان، محققان و شاگردان آنان دنبال می‌کنند، مکتب نامید و حداقل پنج مکتب بزرگ تاریخ‌نگاری اسلامی را می‌توان نشان داد:

الف) مکتب تاریخ‌نگاری حجاز (مدینه) که به ترکیب قرآن، فقه و احکام با موضوعات تاریخی شناخته شده است.

ب) مکتب تاریخ‌نگاری عراق (بصره) که با تأثیرپذیری از موقعیت به دست آمده در نتیجه فتوحات و بیشتر با بهره‌گیری از ادبیات پیش از اسلام به ویژه انساب، ایام و اخبار، به ثبت حوادث پرداخته است.

ج) **مکتب تاریخ‌نگاری (شام)** که بیشتر به تأثیر پندارهای جاهلی امویان و در پی کسب مشروعیت سیاسی و دینی حکومت آنان پدید آمد.

د) **مکتب تاریخ‌نگاری (یمن)** که به نوعی در پاسخ به ادعاهای قومی و قبیله‌ای امویان به وجود آمده است.

هـ) **مکتب تاریخ‌نگاری (ایرانی)** که ضمن ترجمه آثار کهن فارسی به تدوین مجموعه‌هایی پرداختند که به نوعی احیاگر اندیشه شعوبی‌گری بوده است.

هرچند منابع مطالعاتی تاریخ اسلام متنوع و بسیارند، در یک بررسی کلی می‌توان آنها را به موارد زیر تقسیم نمود؛

الف) منابع شفاهی

ب) منابع مکتوب

ج) منابع تصویری

د) منابع معماری

۳. در بحث از دانش‌های کمکی برای مطالعه تاریخ اسلام می‌توان گفت، مورخ و محقق تاریخ اسلام علاوه بر استفاده از علم تفسیر قرآن، حدیث، فقه، اسماء الرجال، ادیان و کلام، از منابع شعری، ادبی و جغرافیا نیز استفاده وافر می‌برد. از میان انواع دانش‌های یاری‌رسان تاریخ، می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

الف) زبان شناسی

ب) سندشناسی

ج) سکه شناسی

د) جغرافیا

هـ) ادبیات

بخشی از علل و انگیزه‌های توجه کم‌نظیر مسلمانان به مسأله تاریخ و تاریخ‌نگاری عبارت است از:

۱. قداست دانش و ارزش والای آن در اسلام.
۲. موضع تصدیقی قرآن در برابر انبیای پیشین و اصول و مبانی تعلیماتی آن.
۳. ترغیب و تشویق‌های قرآن درباره سیر و مطالعه در زمین و کشف فلسفه تاریخ و عبرت‌گیری از سرنوشت منکران، تکذیب‌کنندگان، باطل‌گرایان و ...
۴. لزوم بهره‌گیری از سیره و سنت معصومان، به عنوان اسوه حسنه و الگوهای کامل دین، و گسترش فرهنگ جاویدان اسلام.
۵. اهتمام فرمانروایان به ماندگاری حکومت خویش و ارائه تصویری مناسب از خود.
۶. ورود ملت‌های گوناگون جهان به آیین اسلام و داد و ستد فرهنگی با دیگر اقوام و ملل.

آسیب‌شناسی تاریخ اسلام و منابع آن

مهم‌ترین اسباب تحریف تاریخ اسلام عبارت است از:

۱. فاصله زمانی میان مورخ و پدیده‌ها
۲. اختلاف امت و پیدایش فرقه‌ها و در نتیجه انگیزه‌های غیرحق طلبانه برخی مورخان.
۳. تعصب حاصل از عقاید مذهبی و گرایش‌های نژادپرستانه مورخ که در نوشتن تاریخ تأثیر دارد.
۴. فشار حاکمان اموی و عباسی در برخی زمان‌ها، چنان بود که هر کس حدیثی درباره فضیلت علی (ع) و فرزندانش نقل می‌کرد، باشدیدترین شکنجه‌ها روبه‌رو می‌شد.
۵. استفاده ناروای برخی از دانشمندان اهل کتاب از کم اطلاعی خلفا و اطرافیان آنها: این گروه از عالمان می‌کوشیدند با نقل افسانه‌ها و مطالب بی‌اسا (اسرائیلیات) آیین اسلام را بی‌اعتبار سازند.
۶. منع تدوین حدیث توسط خلفا

اصول و قواعد عام تاریخ‌نگاری با تکیه بر ارزش‌های اسلامی

برخی از معیارها و ضوابط تاریخ‌نگاری که سبب توجه و اعتماد بیشتر به اسناد و داده‌های تاریخ می‌شود، عبارتست از:

۱. توجه به همه علل و عوامل پیشرفت یا انحطاط یک سلسله یا ملت، و اعتماد بر اسناد و مدارک معتبر از زمان شکل‌گیری و پیدایش آن سلسله.
۲. پرهیز از اظهار نظر درباره موضوعی قبل از بررسی و تحقیق کامل.
۳. رعایت عینیت و واقعیت در تحقیق، حفظ امانت و درستی، ترک تعصب در حقایق علمی و ثبت و نقل وقایع، آن گونه که هست.

۴. در نظر گرفتن امکانات زمان وقوع حادثه و توجه به آداب، رسوم و سنن جامعه مورد نظر.
۵. پرهیز از اعتماد همه جانبه و بدون بررسی و تحقیق به نظر نویسندگان گذشته، به ویژه در موضوعاتی که به طور مستقیم با منافع افراد مرتبط است.
۶. اهتمام و توجه فوق العاده به نقش مردم، زیرا تاریخ شناسنامه ملت‌هاست نه پادشاهان و درباریان.

پژوهش در تاریخ اسلام آنگاه علمی و گویای حقیقت است که شاخص‌هایی چون ، امکان عقلی، استناد معتبر، هماهنگی محتوا و سازگاری با وقایع قطعی تاریخ و قراین خارجی را دارا باشد و مخالف قرآن و روایات معتبر و صحیح نباشد.